

Achille Mbembe

Vertaling Ellis Booï

Boom

De aarde als gemeenschap

Oorspronkelijk verschenen onder de titel *La communauté terrestre*.

© 2023 Éditions La Découverte, Parijs

© Nederlandse vertaling 2025 Ellis Booi | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 j° Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van artikel 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl). Auteursrecht ten aanzien van tekst- en datamining en machinelearning is nadrukkelijk voorbehouden.

No part of this publication may be reproduced in the context of text and data mining for any other purpose which is not expressly permitted by law without permission of the publisher.

Omslagontwerp: Annabel Keijzer

Opmaak: Bas Reijnen

ISBN 978 90 2447 237 6 | NUR 730

www.boom.nl

Inhoud

Voorwoord 7

De grenzen worden beproefd 8

Een generieke breuk 11

Weer aansluiten bij de krachten van de kosmos 13

Inleiding 19

Het zaaifeest 21

Krachten van de wording 27

Muterende machten 31

Drie paradoxen 36

1. De levenloze productie 41

Het spookbeeld van een zuivere taal 41

Algemene ecologie 43

Nomos van de Aarde en raciale Nomos 52

Splijting van de ruimte 61

De dialectiek van vitaliteit en mobiliteit 65

2. Landroof 71

Metamorfe kracht 74

Het uiteengevallen lichaam 81

3. De tweede schepping 91

Het ei van de wereld 91

Elasticiteit en kneedbaarheid 104

Miniaturisering en digitalisering 109

De magische totaliteit 116

4. Het gewicht van levens 125

Technische wezens en levende objecten 126

Kapitaal als magnetisch veld 130

Techno-moleculair kolonialisme 134

De dialectiek van verstrengeling en scheiding 139

Leven en mobiliteit 143

De rede op de tocht 149

5. Door de spiegel breken 153

Pakken 153

Transmigratie van de tijd 163

Een planetair stramien 169

De gemeenschap van ongelijken 172

Recht op toekomst 176

6. De laatste utopie 183

Planetair bewustzijn 188

De Al-Wereld 195

Verlangen naar brutaliteit 197

Van de Al-Wereld naar het planetaire Al 204

Conclusie 209

Zaad en leem 209

De vernieuwing van de wereld 216

Noten 221

Voorwoord

Dit essay is het laatste van een trilogie, die begon met *Politiques de l'inimitié* (2016)¹ en werd voortgezet met *Brutalisme* (2020). Het doel van deze trilogie is om, vanuit Afrika, een kader te bieden waarbinnen in dit tijdperk van planetarisering de belangrijkste transformerende krachten van het levende kunnen worden begrepen. Lange tijd heeft de wereld met haar gezamenlijke bewoners namelijk op het ritme van eurocentrische zekerheden geleefd. In werkelijkheid waren dat vooroordelen, de meeste van die zekerheden werden voor dat doel voorzien van het masker van wat de filosoof Souleymane Bachir Diagne een *universalisme de surplomb*² (hegemonisch universalisme) noemt. In reactie daarop heeft de rest van de wereld sindsdien voortdurend dringend opgeroepen tot een decentrerende, waardoor alle manifestaties van de menselijke geest zichtbaar zouden kunnen worden en andere verbeeldingen van de kosmos tot hun recht zouden kunnen komen.³ Het lijkt erop dat dit tijdperk nu echt voorbij is, ook al hebben velen hier en daar nog steeds moeite alle conclusies uit die verschuiving te trekken.

De eerste is dat we niets hebben verloren wat we opnieuw zouden moeten instellen. Sommige verliezen zijn niet alleen niet te becijferen, ze zijn ook niet te repareren. Maar ook al is de omvang van de verliezen niet vast te stellen en zijn ze onherstelbaar, dat neemt niet weg en sluit niet uit dat ze om zorg en om waarheid vragen, en meer nog om gerechtigheid. De urgentie en het eindeloze karakter ervan worden er juist

des te meer door benadrukt. Het is trouwens mogelijk dat ze in laatste instantie de basis vormen voor het soort niet af te lossen en oneindige schuld waarop elke gemeenschap die deze naam waard is berust, elke *gemeenschap voorbij identiteit, voorbij de nationale staat en voorbij het contract*.

De tweede conclusie die we uit die verschuiving kunnen trekken is dat in principe alles opnieuw gecreëerd en opnieuw uitgevonden moet worden, en verbeelden en benoemen zijn het vertrekpunt van elke heruitvinding. Benoemen betekent echter dagvaarden, voorleiden met het oog op een oordeel, dat wil zeggen een besluit. De verschijning voor het gerecht staat tegenover vergetelheid en stilte. Ze is een plicht, de plicht om aanwezig te zijn, en een verplichting, de verplichting antwoord te geven. En aangezien we altijd al hier-zijn *met* anderen, de naam zelf van het bestaan, is het ook *met* hen, in de *relatie*, dat die heruitvinding zal gebeuren.⁴

De derde conclusie is dat de Aarde de plek is waar wij vandaan komen. Misschien is ze niet noodzakelijkerwijs onze bestemming, maar ze is, in haar stoffelijkheid, iets wat vooraf is gevormd, wat noodzakelijkerwijs voorafgaat aan ons bestaan en ons zal overleven. Anderzijds is dit bestaan noodzakelijkerwijs gedeeld. Zonder de Aarde is niets anders mogelijk. Weliswaar verenigt en scheidt ze tegelijkertijd, maar ze dwingt altijd tot een verdeelverhouding, wat tenslotte het kenmerk is van de *relatie*.

De grenzen worden beproefd

Op het moment dat de tijden versnellen en door elkaar lopen, terwijl bovendien de ruimte inkrimpt als gevolg van de planetaire verspreiding van digitale technologieën, zijn er heel wat wereldmachten die op militair en economisch gebied nog steeds roofdierreflexen koesteren. Bezien vanuit de productie

van tekens die in de toekomstige tijd spreken, maken ze echter voortdurend de indruk in de rondte te draaien. In de meeste gevallen zijn de oude imperialistische driften alleen nog maar verbonden met een nostalgisch verleden.⁵ Dat is zo omdat het centrum op dit moment onherstelbaar wordt aangetast door een onmetelijk verlangen naar grenzen en door angst voor ineenstorting, vandaar dat er, nauwelijks verhuld, wordt opgeroepen, niet meer tot verovering als zodanig, maar tot afsluiting en zelfs tot afscheiding.⁶

Die geneigdheid zich terug te trekken en af te schermen is ontstaan omdat veel mensen niet meer in de toekomst geloven. Ze verwachten niets meer, behalve nu juist het einde. Intussen kan wel worden beweerd dat de technologische versnelling en de overgang naar een computationele beschaving de nieuwe weg naar het heil zijn, maar alles lijkt erop te wijzen dat de korte geschiedenis van de mensheid op aarde in werkelijkheid al opgesoupeerd is. Het denken zou alleen nog maar tot taak hebben dat vast te stellen, te anticiperen op de catastrofe en die aan te kondigen.⁷ Vandaar de opkomst van allerlei soorten eindtijdverhalen. Het is zeker denkbaar dat die verhalen de komende decennia gaan domineren. Ze verspreiden zich op een voedingsbodem van allerlei soorten angst en paniek. Overigens is leven met extremiteiten bezig onze gewone bestaanswijze te worden. Alle studies wijzen uit dat de concentratie van kapitaal in de handen van weinigen ongekeerde hoogten heeft bereikt. Op wereldschaal speelt een verslindende plutocratie voortdurend met het hier en het elders om de vermogens van de hele mensheid in te palmen en in beslag te nemen, en binnenkort alle hulpbronnen van al het levende.

Tegelijkertijd lopen hele lagen van de samenleving steeds meer het risico een duizelingwekkende val te maken. Nog niet zo lang geleden hadden ze de mogelijkheid hun situatie te verbeteren, zelfs te klimmen op de sociale ladder. Maar aan-

gezien de teloorgang onmiskenbaar heeft ingezet, kunnen ze inmiddels alleen nog maar vechten om te overleven of om ten minste het beetje dat ze nog overhebben te houden en eventueel veilig te stellen. Maar in plaats van het systeem dat hun ellende veroorzaakt verantwoordelijk te houden, keren ze zich tegen mensen die het nog slechter hebben dan zij, een klasse van overbodigen die altijd al benadeeld zijn in hun materiële bestaan en in hun waardigheid, die zo'n beetje van alles beroofd zijn, en roepen ze dat zij nog bruter behandeld moeten worden dan nu al het geval is.⁸

Bovendien moeten we de toenemende angst plaatsen tegen de achtergrond van het feit dat we ons veel sterker dan voorheen bewust zijn van onze ruimtelijke eindigheid. De Aarde is voortdurend aan het krimpen. Ze is een eindig systeem dat zijn grenzen heeft bereikt. Sommigen ervaren het bereiken van die grenzen en de daarmee samenhangende waslijst van extreme situaties eerder dan anderen. Heel wat regio's in het Zuiden van de wereld leven al eeuwenlang in een situatie waarin we het levende moeten creëren vanuit het onleefbare. Wat nieuw is, is dat we die extreme ervaringen nu delen met verschillende anderen die in de toekomst door geen muur, grens, bubbel of enclave kunnen worden beschermd.

De werkelijkheid van die inkrimping en het stoten op de grenzen is niet alleen zichtbaar in de duizelingwekkende uitputting van natuurlijke hulpbronnen, fossiele energie of metalen die de materiële infrastructuur van ons bestaan ondersteunen. We zien het eveneens aan de vergiftiging van ons drinkwater en zelfs van de lucht die we inademen. Het is ook merkbaar in de vorm van veranderingen in de biosfeer, bijvoorbeeld verschijnselen als de verzuring van de oceanen, de vernietiging van complexe ecosystemen, kortom de hele klimaatverandering, en de vluchtelingenstroom uit gebieden waar het leefmilieu van mensen is verwoest. In werkelijkheid is het voedingssysteem van de

Aarde zelf aangetast, en daarmee misschien ook het vermogen van mensen om geschiedenis te maken.

Een generieke breuk

Het gaat zelfs zover dat ons idee van tijd ter discussie staat. Terwijl snelheidsrecords voortdurend worden gebroken en afstanden overwonnen, is de concrete tijd, die van het lichaam en de adem van de wereld en die van de ouder wordende Zon, niet tot in het oneindige rekbaar. In wezen zijn onze dagen geteld. We zitten volop in het tijdperk van het opbranden van de aarde. De situatie is dus urgent. Heel wat volken op Aarde hebben echter al eerder dan wij kennisgemaakt met urgentie, broosheid en kwetsbaarheid, door de vele rampen die hun geschiedenis hebben gemarkeerd, uitroeiing en andere genocides, massamoorden en onteigening, de lange reeks koloniale verwoestingen.

De mogelijkheid van een generieke breuk bedreigt dus het membraam van de wereld zelf. Enerzijds voortgestuwd door de technologische escalatie en de intensifiëring van het brutalisme, en anderzijds door de logica van de verbranding, de langzame en onafzienbare productie van allerlei soorten aswolken. Strikt genomen is het tijdperk van het opbranden van de wereld een posthistorisch tijdperk. Het vooruitzicht van een dergelijke gebeurtenis heeft oude wedlopen weer op gang gebracht, te beginnen met de wedloop om een nieuwe verdeling van de Aarde. Ook oude dromen zijn weer opgeleefd, te beginnen met de droom het mensdom te verdelen in verschillende soorten en variëteiten, elk met eigenschappen die niet te verzoenen zijn met die van andere.

Dat verklaart misschien waarom er over de hele wereld weer sprake is van de selectie- en sorteerpraktijken die kenmerkend

waren voor de geschiedenis van slavernij en kolonisering, twee breukmomenten die destijds werden gedragen door de oorlogsroes en door de brandstof die racisme was in de moderniteit. Net als in die tijd steunt de nieuwe selectie-impuls op technologie. Deze keer gaat het echter niet meer alleen over machines, maar over iets omvangrijkers, iets wat grenzeloos is en plaatsvindt op het snijvlak van berekening, cellen en neuronen, iets wat de ervaring van het denken zelf te boven lijkt te gaan.

Overigens ligt het idee van een generieke breuk, die zowel tellurisch, geologisch, als bijna techno-fenomenaal is, ook ten grondslag aan het moderne afro-diasporale denken. Dat idee is vooral aanwezig in twee stromingen, het afropessimisme en het afrofuturisme. Buiten het Afrikaanse continent werden de geschriften en de kunstzinnige uitingen van Zwarten namelijk gedomineerd door een zoektocht naar hun oorsprong, naar sporen, naar terugkeer ook. Aangezien de rest van de wereld de Zwarten er vooral aan bleef herinneren dat ze daar niet thuis hoorden, of dat ze geen deel uitmaakten van de geschiedenis, ontstond de overtuiging dat de Aarde niets dan een enorme gevangenis was, een gigantische crematie- en verbrandingsplek van levens die waren gereduceerd tot afval, op het punt waar mens en ding samenkomen.

Intussen heeft de moderne rede zelf, op het toppunt van het raciale pessimisme, Afrika en de Zwarte tot voortekenen gemaakt van de crematorium-wording van de mensheid.⁹ De reden waarom de Zwarte zonder meer werd uitgesloten van de geschiedenis van de mensheid was juist dat zijn intrede in die geschiedenis automatisch het einde ervan zou kunnen betekenen. Hij behoorde daarentegen als oud fossiel en grondstof, gewonnen en verbrand om kracht en energie te produceren, tot het geologische bestaan van de Aarde en was als zodanig onontbeerlijk voor het leven van de mensen, een categorie waartoe hij geacht werd niet te behoren. Om zich te verzetten tegen dat

verhaal gingen de Zwarten op hun beurt Afrika verheerlijken, ze zien er hun thuis in, maar ook hun bolwerk, de enige plek op het hele oppervlak van de Aarde waar ze rechtmatig aanspraak op rust zouden kunnen maken en waar ze uiteindelijk weer mens zouden kunnen worden. Vandaar het belang dat in de Afrikaanse, met name de afrodiasporale literatuur wordt gehecht aan het thema van de terugkeer naar zichzelf, naar en tot Afrika.

Anderen zien in Afrika daarentegen niets dan een tot uitputting gedoemd enorm reservaat. In diverse varianten van afro-futurisme en afropessimisme fungeert het als tastbaar symbool van alle lichamen die van hun lucht worden beroofd, waarvan vlees en spieren worden uitgeput, botten worden verbrijzeld, in een groots opgezet verbrandingsprogramma van nagenoeg moleculaire allure, voorafgaand aan de verassing. Dat verklaart het verlangen naar expatriatie dat in het afrofuturisme zo pregnant aanwezig is. Geen zoektocht naar andere sterrenstelsels of planeten om te veroveren en te bewonen, maar de wens om weer verbinding te maken met elementaire krachten en kosmische elementen, om weer verankering te zoeken in de krachten van het gehele universum, krachten die de totaliteit van het leven kunnen dragen en boven de dood kunnen uitstijgen.

Weer aansluiten bij de krachten van de kosmos

In werkelijkheid heeft Afrika nooit buiten de wereld gestaan. Voorbij de dodelijke dimensies van zijn geschiedenis is het altijd drager van het levende geweest. Nu de wording van de planeet in een kritieke fase verkeert, moet Afrika het lot van het levende in zijn totaliteit tot het onderwerp bij uitstek van zijn intellectuele missie en zijn creatieve verbeelding maken. Dat levende hoeft het niet, zoals anderen doen, te begrijpen in termen van het einde van de wereld, of in termen van een

verlies aan controle daarover ten gunste van de technologie. Het heeft er baat bij het levende veeleer te denken in termen van potentialiteiten, dat wil zeggen van wat per definitie *niet te berekenen* en *niet toe te eigenen* is. Het heeft overigens geen keus. Het moet de toekomst openhouden, terwijl er een grootscheepse verschuiving in de tijd gaande is. Het moet de toekomst openhouden voor iedereen, zelfs al zou uiteindelijk blijken dat de mensheid gedoemd is te verdwijnen. Of terwijl de wereld weer naar een genadeloze strijd van allen tegen allen wordt gedreven. Die trouw aan de toekomst zou dan zijn bijdrage zijn aan de begrafenis van de mensheid, die dan, door haar overlijden, gerepatriëerd zou worden naar haar kosmische oorsprong, niet naar het universele of het universalisme, maar naar het *universum* waarvan ze een van de elementen is.

Maar hoe kunnen we trouw blijven aan de toekomst als belofte, terwijl die ons voortdurend ontglipt en zich verwijdert? Door uit te gaan van het krioelende leven, van levens die als minuscuul worden beschouwd, die worden bedreigd door verzwakkende krachten. Door de talrijke kleine vertakkingen die we overal waarnemen op waarde te schatten.¹⁰ Die vormen evenzovele, vaak bijzonder broze antwoorden op de klimaatverandering, op het verlies aan biodiversiteit, op de toename van ongelijkheid en op de politieke spanningen die maken dat oorlog nog steeds het sacrament van onze tijd is. In die kleine vertakkingen en in die microwerelden vinden we de meest betekenisvolle initiatieven om de verzwakking tegen te gaan. Ze laten zien dat de toekomst niet bij voorbaat vastligt. Ze geven aan dat het lot van Afrika en van de Aarde in onze handen ligt en dat de toekomst afhangt van ons vermogen om aan te sluiten bij deze werelden die zichzelf voortdurend afbreken en weer opbouwen, van ons vermogen om verbroken verbindingen weer te herstellen.

Dit boek is niet in één adem geschreven. Het is met de hand geweven en voorwerp van een heuse compositie in de loop van een aantal jaren. De eerste aanzetten zijn te vinden in de conclusie van *Sortir de la grande nuit*¹¹, via de drie centrale motieven: de imperatief van de ontsluiting, of 'de politiek van de groei naar mens-zijn', of ook het 'plan voor een ten volle menselijk leven', 'gemeenschapsopbouw' voor zover die deel uitmaakt van een 'wil tot leven' en de oproep tot het 'ontwikkelen van een alternatieve verbeelding van het leven, de macht en de samenleving'.

De voorwaarden waaronder die 'gemeenschap' tot 'samenleving' kan worden heb ik onderzocht in *Kritiek van de zwarte rede*. Het gaat vanaf het begin over een 'samenleving' die de grenzen van het ras, van de staat en zelfs van de diaspora's ontstijgt – op wereldschaal. 'Want er is immers maar één wereld. Die vormt een geheel dat uit ontelbare delen bestaat. Uit alle wereldbewoners. Uit alle werelden.' Maar als we het over de wereld hebben, hebben we in werkelijkheid al het levende in onze gedachten – het levende als methode, maar ook als uitgangspunt. Want 'als de hele mensheid zichzelf afvaardigt om de wereld in te gaan, en als ze van de wereld een bevestiging krijgt van haar essentie zowel als van haar broosheid', dan kan 'het verschil tussen de wereld van de mensen en de wereld van de niet-mensen geen uitwendig verschil meer zijn'. 'Want wat we echt zijn, uit zich tenslotte in onze relatie met alles wat leeft.'¹²

In *Sortir de la grande nuit* gaat het eveneens al heel snel over de twee begrippen van 'het gelijkwaardige' en 'het gezamenlijke'.¹³ De inspanning was er toen op gericht debatten over identiteit, verschil en andersheid de rug toe te keren. Die hebben niet alleen een belangrijk stempel gedrukt op de Franstalige filosofie van na de Tweede Wereldoorlog, maar hebben ook blijvende sporen nagelaten in grote delen van het post- of dekoloniale denken, met als effect dat zijn vermogen om het Al te denken onder zware druk kwam te staan. We moesten dus andere perspec-

tieven kiezen. We moesten alle verliezen, alle schulden en alle nederlagen in herinnering houden. We moesten compromisloos wijzen op de plicht tot herstel, terugbetaling en gerechtigheid.¹⁴

Het was onze overtuiging dat ‘als we nadenken over de toekomst, dat denken noodzakelijkerwijs gericht moet zijn op het leven, op de levensreserve, op wat niet mag worden opge-offerd’.¹⁵ In tegenstelling tot filosofieën over identiteit, verschil en andersheid, ging het erom te benadrukken dat het gemeenschappelijk-zijn voortkomt uit delen. Als dat zo is, dan is *wat komt* niet alleen gebaseerd op een ethiek van de ontmoeting, en vooral van de passant, maar eveneens op het delen van singulariteiten en het feit dat we voortaan moeten leren leven in openheid naar elkaar. Wat komt zal worden gebouwd op het fundament van een duidelijk onderscheid tussen het ‘universele’ en het ‘gemeenschappelijke’, waarbij het universele staat voor ‘een zich voegen naar een al gevormde entiteit’, en het gemeenschappelijke veronderstelt dat ‘velerlei singulariteiten bij elkaar horen’.¹⁶

In de conclusie van de *Kritiek van de zwarte rede* is de basis gelegd voor het denken over het *met*, de gemeenschap als zodanig. De kwestie van de universele gemeenschap, zo heet het daar, komt dus aan de orde ‘in termen van leven in Openheid, zorg voor de Openheid – wat iets heel anders is dan een benadering die in eerste instantie beoogt omheiningen op te trekken en binnen de omheinde ruimte van het verwante te blijven’.¹⁷

Maar terwijl het tot dan toe vooral ging over ‘wereld’ en ‘wereldwijde relatie’, verscheen met *Een politiek van vijandschap* daadwerkelijk het motief van de ‘Aarde’, niet alleen als dat ‘wat van ons allemaal is, onze gemeenschappelijke bestaansvoorwaarde’, maar ook als een ‘tijdperk’, het ‘tijdperk van de Aarde’.¹⁸ Het is betekenisvol dat de verschijning van dit tijdperk verbonden is met het dubbele motief van taal en schrijven: ‘In het tijdperk van de Aarde zullen we inderdaad behoefte hebben

aan een taal die voortdurend boort en doorboort, die zich als een schroef naar binnen werkt, die zichzelf tot projectiel kan maken, een soort absolute volheid, een wil die onophoudelijk aan de werkelijkheid knaagt. Met behulp van deze taal kunnen we niet alleen sloten openbreken, maar ook de ramp afwenden die het leven bedreigt. Elk stukje van deze aardetaal zal geworteld zijn in de paradoxen van het lichaam, het vlees, het bloed, de zenuwen. Om te ontsnappen aan dreigende verstarring, opsluiting en verwurging, en aan het gevaar uiteen te vallen en verminkt te worden, moeten deze taal en deze manier van schrijven hun licht voortdurend verder vooruitwerpen, naar buiten, tot in het oneindige. Deze taal moet een middel worden om op te staan, om de onderworpen mens en zijn lichaam te bevrijden van de wurggreep die hem dreigt te verstikken, het lichaam dat is gemaakt van spieren, longen, hart, hals, lever en milt, het onteerde lichaam met zijn veelvoudige inkervingen, het snijdbare lichaam, dat is verdeeld en in een strijd met zichzelf is gewikkeld, dat is gemaakt van verscheidene lichamen die op elkaar stuiten in eenzelfde lichaam – aan de ene kant het lichaam van de haat, een afschuwelijke last, een weerzinwekkend vals lichaam, verpletterd door onwaardigheid, en anderzijds het oorspronkelijke lichaam dat door de anderen is ontvreemd en vervolgens misvormd en verfoeid, dat letterlijk weer tot leven moet worden gewekt, in een ware scheppingsdaad.¹⁹

In *De Aarde als gemeenschap* worden bijna steen voor steen een aantal fundamentele intuïties en andere aanzetten weer opgenomen die in de vorige werken alleen in de vorm van ruwe schetsen aanwezig waren. Ze worden herhaald, ontwikkeld, uitgebreid en vooral in weerklank gebracht met nieuwe fragmenten, nieuwe opmerkingen, observaties, en in de loop van vele ontmoetingen, luistersessies, dialogen, herlezingen en overpeinzingen systematisch verzamelde aantekeningen. De belangrijkste vonden plaats in het kader van de *Ateliers de la*

pensée in Dakar, en van het jaarlijkse seminar dat ik leid bij de European Graduate School.

Zoals in al mijn vorige boeken zijn ook hier, soms letterlijk, intuïties en overdenkingen opgenomen die hier en daar in aanzet al verschenen zijn in voor een breed publiek bestemde teksten. Die fragmenten heb ik uitgewerkt en soms ‘uitgebreid’ binnen een kader van in het algemeen transversale argumenten, ondersteund door een compact kritisch apparaat en een bijzonder rijk bestand aan noten en referenties. Dat zijn naar ik hoop de voorwaarden om een echt open manier van denken mogelijk te maken, in permanente ontwikkeling, altijd bezig zichzelf te denken.